

ինքնակայ միջինդարեան հայ լեզու, որով իւր հրատարակութիւնը «լիապէս դարագլուխ մը կը կազմէ հայկական բանասիրութեան», Ռամկական մատենագրութեան քննութիւնն ալ արդիւնէն է Է. Ղ. Յովնանեանի, որուն գործը «Հետազոտութիւնը նախնեաց Ռամկորէնի վրայ, դժբախտաբար Բ. հատորովն պակասաւոր մնաց՝ հեղինակին մահուամբը, ի մասնաւորի երկրորդ մասը կամ՝ ռամկորէնի քերականութիւնը, որուն համար նիւթերու այնպէս ճիշտ հաւաքում մ'ալ ըրած է: Այս պակասն այժմ՝ ըրացած կրնանք համարիլ Հայագիտի ներկայ հրատարակութեամբն, թէեւ նաեւ ասով աւելորդ չենք համարիր յիշեալ ատաղձը գործածել ու արդիւնքը հրատարակել ձեռնհաս քերականէ մը: Վասն զի՝ որչափ կը տեսնենք՝ երկուքն ալ նոյն նիւթն քննութեան առնելով հետեւե՛ր՝ տարբեր տեսակետով հաւաքած են նիւթերը:

Ներկայ գործիս մանրամասնութեանց մէջ մտնել չենք կրնար հոս, եւ ոչ ալ կարելի է քերականական խնդիրները հոս պարզել մի առ մի, անճիշդ կէտերը ուղղել փորձել, եւն: Այս նպատակաւ յատուկ ուսումնասիրութիւն մը բաղձալի է:

Վասն զի թէ կան նաեւ անճիշդ հայեացքներ եւ ուղղելի կէտերը, շատ բնական է այսպիսի գործը մը մէջ: Ամենամեծ պատճառը նոյն իսկ բնագրաց վիճակը համարելու ենք: Տակաւին շատ հեռու ենք քննադատորէն գտուած եւ ապահով հարազատ բնագիրներ ունենալէն նոյն իսկ մեր դասական լեզուաւ ընտրեալագոյն գործոց համար, ուր քննադատ մ'իւրաքանչիւր քայլին չի կրնար կասկած չունենալ իւր քննածին ճշդութեան նկատմամբ, ուր այս կամ այն կէտին վրայ ծանրանալը կրնայ բոլորովին ապարդիւն ըլլալ, քանի որ ապահով չէ անոր ստուգիւ մատենագրին գրչէն ըլլալը, եւ ոչ յետասուտ փոփոխութիւն, բնագրի խանգարում եւ նոյն իսկ գրչի պարզ տգիտական մէկ աղաւաղումն: Չեռագիրներով զգաղողը լաւ գիտն այս տխուր պարագաները նոյն իսկ հնագոյն՝ ամէն տեսակէտով կազմակերպեալ դասական լեզուով յիշատակարանաց, զորոք արեւել համար տակաւին շատ բան ընելու է: Իսկ ճիշդ այն գրականութիւնը՝ զոր քննութեան առած եւ որմէ հաւաքած է հայագէտն իւր գործոյն տաղձը, ռամկորէն լեզուաւ յիշատակարանքն արդէն աղաւաղման ենթարկուած էին լիովին նոյն իսկ անո՞վ որ իւրաքանչիւր գրիչ իւր խօսած լեզուն որ յաճախ բոլորովին տարբեր բարբառ մըն էր

թերեւս քան այն զոր պիտի օրինակէր, իրաւունք ունենալ կը կարծեր մուծանելու բնագրին մէջ ալ: Իսկ աղաւաղմանց չափ՝ գրեթէ չկայ: Ամենալաւ օրինակն են բժշկարանքն, որոնց իւրաքանչիւր օրինակը նոր խմբագրութիւն մըն է եւ ապահովապէս այլաձեւ լեզու մը: Ոչ միայն ասոնց, այլ նոյն գրականութեան համար կրնանք ըսել թէ խառնակ գրութիւնք սովորական են: Եւ սակայն ասոնցմէ քաղելու հանելու է այն լեզուին քերականութիւնը, ինչպէս մեծ հմուտութեամբ ըրած է հայագետը: Բայց մէկին հարկ չկայ թէ ինչ դիւրութեամբ իւր կրիկեան կամ միջինհայերէն բարբառը ձեւ կրնար նկատուիլ եւ առնուիլ ձեւ մը, որ պարզ աղաւաղութիւն էր, նոյն իսկ տգէտ գրիչ մը պարզ մէկ սխալը, թող նաեւ օտար բարբառի մը մնացորդը, ուշ ժամանակի՝ գրչէն մուծուած ձեւ մը, եւ նմաններ: Հայագետը գոնէ մասամբ այս կէտին դժուարութեանց յաղթելու համար շատ լաւ ուղղութիւն մը բռնած է, իւրաքանչիւր ձեւ համեմատել ոչ միայն հին ու նոր լեզուի (գրաբարի եւ աշխարհաբարի), այլ նաեւ ներկայ գաւառաբարբառներու ձեւերուն հետ: Գործածած է Հանուշի (Լեհահայոց), Սարգսեանցի (Ագուլիսի), Մսերեանցի (Մշոյ) եւ Տոմնոնի (Տփղեաց եւ Ախալցխայի) գործերը:

Եմէ կրնանք համարձակիլ՝ կը բաղձայինք առաջարկութիւն մ'ընել: Գործը մեր այնպէս յարգի կը համարենք որ կը բաղձայինք հայերէն թարգմանութեամբ ալ հրատարակուած տեսնել նոյնը: Արդ բանիմաց թարգմանիչ մը՝ դիւրաւ կրնայ գիմել նոյն իսկ բնագրաց ու յիշատակարանաց, եւ գոնէ ծանօթութեանց մէջ նշանակելի իւր համեմատութեանց արդիւնքը, գրչաց սխալ ընթերցմունքն ուղղել, կասկածելիները ստուգել, անճիշդները ճշգրտել, եւ ասով գործոյս անճիշդ կէտերն եւ ուղղելիները խնամով գուրի հանել: Անշուշտ այսպիսի թարգմանութիւն մը մեծ խնամք եւ աշխատասիրութիւն կը պահանջէ. բայց արդիւնքը լիովին պիտի վարձատրէ գործը դրուած ձիգն ու աշխատուածիւնը:

Թողով լայն կէտը՝ յառաջ բերենք այն ընդհանուր եզրակացութիւնք՝ զոր կը հանէ հայագէտն բովանդակ լեզուին դրից նկատմամբ: Չայնագիտութեան ներածութեան մէջ համառօտել ամփոփած է հեղինակն այն պատճառներն, որոնցմով այժմ տարբեր հետեւութեանց հասած է ռամկորէն լեզուին ծագման նկատմամբ քան ինչ որ յառաջ գրած էր առաւ-

վը մնայ միակ կարելութիւն մը. երկուքն ալ՝ կիլիկիանն ու դասականը՝ իբր իրարմէ անկախ երկու քոյր ձեւեր՝ յառաջ եկած են հասարակաց նախաւոր ձեւէ մը.՝ Կոյնը կ'ըսէ հայագէտը յոյնականոյ - եւ եւ -նէ վերջնաորութեանց (հնոց քով ցանցառ - եւս եւ - աւէ.) նոյնը ներկայի մասնակաձեւ է. զոր "անհար ըլլալով իբր դուստր ձեւ դասական-հայերէնի նախաձեւէ մը մէջնել." "անհրաժեշտ է ընդունիլ որ արդէն հին հայերէնի որեւէ դասականէն դուրս բար-բառի մը մէջ գոյութիւն ունենալու էր իբր մարայ."՝ Այս ամէնէն կը հետեւի թէ Վիլի-կեանն չի կրնա, գտնէ իւր գլխաւոր կետերուն եւ հիմնական մասերուն մէջ՝ համարուիլ իբր պատմական զարգացումն եւ դուստր լեզուն աւանդուած հին-դասական հայերէն լեզուն: Ուստի պէտք է որ ծագած ըլլայ հին հայերէն ուրիշ բարբառէ մ'որ դասականէն (գրաբարէն) դուրս էր." Ասով նաեւ ապացուցած կ'ըլլայ թէ հին հայերէնը արդէն գաւառաբարբառ-ներու բաժնուած էր:²

Բայց դժուար է որոշել թէ ինչ բարբառ էր այն. յամենայն դէպս այնպիսի մը, որ դա-սականէն շատ չէր խտորանք ան ուրիշները:³ Վիլիկեանը կը համարէ հայագէտը (p. 137 ff.) համեմատութեամբ թէ միջին այլ բարբառ-ներու եւ թէ աշխարհաբար իբր արեւմտեան կամ փոքուն Ասիոյ հայ բարբառներէն մին, նոյն (արեւմտեան) բարբառախմբին ալ հարաւային

մէկ ձեւին որ հիւսիսային ձեւերէն կը զանա-զանուի այլեւայլ յատկութիւններով, որ են՝ ա. Յատուկ կիլիկիան եւ -աւս գործիականը, մինչ հիւսիսայինը ունին կանոնաւորն -ւ: — ք. Հիւսիսայինը չունին դերանուններն իւս, իւս, իւս, եւ ոչ այս ձեւերս նորս (== նորս), նորս (== նորս) են: — ք. Բայերու արմատական կազմութեանց տարբերութիւնը՝ կիլ. մոել (հիւս. մոուլ, մոնել) քոուլ (հիւս. քոուլ) ինուլ (հիւս. ինուլ) եւն են: — ք. Դերա-նունաց յոգնակին կիլիկիանն ունի -ու, անա-կան -ոց են, հիւսիսայինը -նի, ոչ: Յորտափ կիլիկիանն իբր միջինդարեան գրաւոր լեզու կ'իշ-խէր, հիւսիսային բարբառներէն մին ալ գրաւոր լեզու չեղած եւ միայն առանձնական գրու-թեանց մէջ կ'երեւայ, այսպէս՝ բժշկարաններու մէջ Ափր-Դովլամայ, Ասարայ Սեբաստացւոյ եւ Բուսիլամայ, երեքն ալ հիւսիս-արեւմտեան փոքուն Ասիոյ գրողներ: Սակայն Վիլիկեան պե-տութեան անկմանէն ետքը՝ այս լեզուն ալ տեղի տուաւ, եւ "անհետ կորսուած" կ'երեւայ. նոր գաւառաբարբառներէն ոչ մէկը կրնայ կիլի-կերէնէն ծագած համարուիլ:

Այսպիսի հայագէտին կարծիքները միջին-հայերէնի՝ հանդէպ գրաբարի եւ աշխարհաբարի ունեցած դրից մասին: Գրեթէ ամէն կողմն ալ կրնանք նոյն կամ նման խորհրդածութիւններ գտնել՝ այս կամ այն ձեւին ծագման պատմու-թիւնը են: Ի մասնաւորի վերջը Ն. Մառի հրա-տարական առակաց լեզուն երկար քննութեան առնուելով՝ երեք խաւ կը զանազանէ, երեք խումբ ձեռագիրներէ ներկայացուած. Առաջին խմբին (ձագր. F եւ C, գրածալ՝ C², E, H, M, N, O եւ Br. ու A) հնագոյն խաւն ու լեզուն կը ներկայացընէ, շատ մասամբ համաձայն կիլիկի-րէնի, բայց ոչ բուն կիլիկիան, այլ լեզու իբր ԺԵ. դարու: Երկրորդ խումբը (սգ կամ Աշուհ-սագիրք, եւ ձագր. J, D եւ B) արդէն քիչ մ'աւելի նորաձեւ լեզու ունին, իբր ԺԶ. դարու. իսկ երրորդը (ձագր. G, S եւ V) ամէնէն նորա-գտնէ՝ իբր ԺԶ—ԺԷ. դար: Ընդհանրապէս երեքն ալ բուն "միջին" հայերէն չեն, այլ աւելի նո-ր կամ աշխարհաբար հայերէնի նկարագիր ունին, անցման ձեւեր միջին հնագոյն աշխարհաբարի հնագոյն ձեւին. (տես p. 416—44.)

Հայագէտին այս կարծիքները յառաջ բե-րելով՝ ցուցնել ուզեցինք միայն թէ ինչ արդեանց հասած է ինք՝ ընդհանուր լեզուն նկատմամբ: Մեր նպատակը չէ հոս քննութեան առնուլ այս ամէնն ընդհանրապէս, ինչպէս նաեւ

¹ Կոյնը բանալու ենք (ս. 135 եւն) մասնկաններ համար, զոր այնպէս "անհար" չէ գրու որքն մէջնել եւ արդէն կար-ծենք լեզուն միջնուած է յիշեալ տեղը:

² Այս կէտն անշուշտ ապահով է, թողլով նաեւ մա-սանագրաց ըրած պէտքէն յիշատակութիւնը: Դիոնիսիոսի Թրակիացւոյ այլեւայլ ձեւերը, զոր հայագէտը կը յիշէ (p. 137 ff.), կրնան մասամբ բարբառներէն ըլլալ: Բայց առ-հասարակ այսպիսի խնդրի մէջ ապահով վկայ մը չէ գործ մը, որուն նպատակն էր հայ լեզուն յոյն կաղապարի վրայ մու-լել, եւ ասով բազմաթիւ նորահար ձեւեր ստեղծուած են: Աւելի ապահով են նաեւ դասականի նոյն կաղապարն կրիկի ձեւերն, զորոնք կը յիշէ հայագէտն, ինչպէս "էքէթ" եւ "էքէթ", — "պլալ, պլալեւ, եւ "հիւլ, հիւլեւ" — "լալ, (լալեւ) եւ "լիւլ" (լիւլեւ) — "պլալ" եւ "լիւլ" եւ նմաններ: Ասոնք ստուգիւ այլեւայլ բարբառներու ներ-կայացումը կրնան համարուիլ հին դասականի մէջ:

³ Մեզի կ'երեւայ որ այս խնդրոյ մէջ (p. 136 ff.) շատ անգ Կարեւորութիւն տուած է հայագէտը ջրպետի քերականութիւն ներածութեան մէջ այլեւայլ հին ու նոր բարբառներուն մասին ըստածներուն, յատկապէս "Կերտացի բարբառին, որուն ցեղակից կամ որմ ազ-գուածն էր համարի հայագէտն կիլիկիերէնը, եւ նմաններ: Բայ ի խնդրականներէ, շատ աւ կամայական եմ/ժողովու-թիւններ կան անոնց մէջ. այսպէս թէ "ԺԳ. դարուն իբր 30 բարբառներն ըլլային Հայոց՝ Եւրոքանդի գաւառ իրեն հաս մը եւ նմաններ, զորոնք գտնէ քննելու է նորէն:

ոչ անթիւ քերականական մանրամասնութիւնքն որ գրքին մէջ ամբարուած են, եւ ոչ որոշել թէ ինչ ասորիան հաստատուն եւ ուղիղ կրնան համարուիլ: Զայս թողով ուրիշ աւելի ձեռն-հաս անձանց՝ կը կըքենք մեր գրութիւնն՝ որ պարզ զեկուցման նպատակաւ գրուած է:

Ի վերջոյ աւելցնենք որ հայագետը կը խոտանայ յատուկ քննութիւն մ'ընծայել գրա-բարի այլեւայլ բարբառներու խնդրոյն (p. 134), ինչպէս նաեւ կրիկեան հայերէնի քառ-բայ մը լոյս հանելու. (p. VIII.) Ի սկզբան միտք ունէր բառացուցակ մը կցել գործոյս. հայց այժմ միտք ունի ընդարձակելով առանձին հրատարակել: Երկուքին ալ կը սպասենք:

Հ. Յ. Տ.

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԳՈՐԻՏՈՆ ԼՈՒՍԻՆԵՆ

ՆՈՐ ԱՍՏԻՂԻՔ ՊԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ ԹՐԱՆՍԼԱՏ. Հատոր Ա.
Ա.-Է. էջ 1060. մեծ 4° Պարիս, Գիմ' 25 ֆր.:

Կը փութանք ուրախութեամբ արձանագրել՝ գաղղիերէն-հայերէն բառարանագրութեան (lexicographie) մէջ եղած նոր յառաջադիմութիւնը: Գաղղիերէն-հայերէն բառագիրք չի պակսիր, սակայն երբ իրարմէ կատարեալ գործեր իրարու կը յաջորդեն, թէ նախորդն եւ թէ յաջորդը կը գտնէ գործնականին մէջ իւր յատուկ տեղը:

Այս նոր բառագիրքը հետ համեմատութեան կրնայ գալ միայն եւ միայն Պր. Նորայր Բուզանցաւոյ բառագիրքն, որ ցարգ գրուած էր հայ գիտնական աշխարհի գրասեղանին մէկ անկիւնը: Լուսինեանին բառագիրքը պիտի գրաւէ՝ կարծենք, միւս անկիւնը, հակակշիւթով, ամբողջը ընկնելով եւն: Սխալ չմկնտի մեր ըսել ուղարկել: Երկուքն ալ ունին իրենց առաւելութիւնները: Նորայրեանն ունի ժամանակէն իսկ հայերէն-թուրքերէն, իսկ Լուսինեանինը՝ գործի ընդհանրութիւնը:

Այս վերջինս զգալի օրինակաւ ցոյց տալու համար կը գիմենք համեմատութեան: Մինչեւ Ի գրին վերը՝ Նորայրեանն ունի 656 էջ՝ երկսիւն. իսկ Լուսինեանինը՝ 1060 էջ ունի՝ եռսիւն, ուրեմն 404 էջ աւելի: Այս իսկ բաւական էր, կարծենք, գործին ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը տալու համար:

1 Զայս գիտել տուած ենք արդեն 1897ին, տես «Հանդէս Ամսերայ», Փետր. էջ 60. «Գաղղ. - հայերէն նոր բառագիրք» մը:

Միայն թէ կայ գրական հետաքրքրութիւն մը, որ կը մղէ զմզ գարձեալ ձեռք առնելու՝ 3 տարի յառաջ մեր ի գործ գրած փորձը, իմանալու համար թէ այս երկու բառագիրք մէջ ընդարձակութեան համեմատութիւնը կը պահուի թէ ոչ:

Բացինք՝ ըստ պատահան, էջ մը, 990, որ կը սկսի Gossampin բառով եւ կը վերջանայ Gourmով: Արդ այս երկու բառերուն մէջն Նորայրեանն ունի 36 բառ, իսկ Լուսինեան բառագիրքն՝ 57. ուրեմն 21 բառ աւելի: Իսկ եւ Տեմրձիկաշեանի բառագիրքն (վերջինից երկու բառերուն մէջ) ունի միայն 23 բառ, ուրեմն 34 բառ պակաս: Միայն առ հետաքրքրութեան կը յիշենք այս պարագան, վասն զի եւ ոչ կը համարձակինք այս երկու մեծ բառագիրք հետ համեմատականի բերել այս դպրոցական բառգրքոյը, որ ընդարձակագոյն է իւր տեսակին մէջ: Դատապարտելի է այս բառագիրքն ալ՝ հեղինակին հայերէն բառերու հետ ունեցած — իսկականականութեան համար, որ սանձարձակ եւ անկանոն բարդութիւններ ու անանցներ է ըրած, զորոնք Դոն Ե. մը — կրնար բարդել... Դպրոցական բառագիրք մը, որուն հայերէն բառերուն համար զարմանալի է հեղինակին խոստովանութիւնը «... այնքան դժգոհ կը լինամ ընդհանրապէս այն բառերէն՝ զորս բառագրքի մը պատրաստութեան ժամանակ կը յօրինեմ՝ մտաց անընդդէմ անզգայանակ գործունէութեան մը միջոցին...» (Թառաջաբան): Այսպիսիներու համար, որ՝ գծարձակաբար, լեզուի կը կազմեն այսօր, լեզուի ուսումնասիրութիւն, բնական զարգացում, ձոխութիւն եւն է միայն իրենց «մտաց անընդդէմ անզգայանակ գործունէութիւնը»: Հաստ մը երկայնաբանութիւններէ աւելի՝ ազգու եւ համոզել կ'ըլլայ, այս բառագիրքն առաւելութիւններն եւ թերութիւնները մասնաւոր ճշգրտելով՝ նոյն իսկ մեր՝ ըստ դիպաց ընտրած էջին վրայ: Եւ ինչպէս այսպէս մանրակրկիտ կը քննենք. որպէս զի դատապարտենք այն կարծիքը թէ Պր. Նորայրի Բառագրքն ետքն աւելորդ համարուի թերեւս Լուսինեանը: Երբ ապացուցանենք թէ նոյն իսկ Լուսինեանի բառագիրքն՝ որ իւր ընդարձակութեամբը գլած անցած է իւր նախորդները, շատ բառ պակաս ունի, եւ ապագային՝ ընդարձակագոյն բառագրքերու raison d'être բարձած է, որչափ եւս առաւել Նորայրեանն՝ որ շատ կանոնի է ժամանակաւ, չի կրնար բառնալ այս բառագիրք «գոյութեան իրաւունքը», Լուսին-